

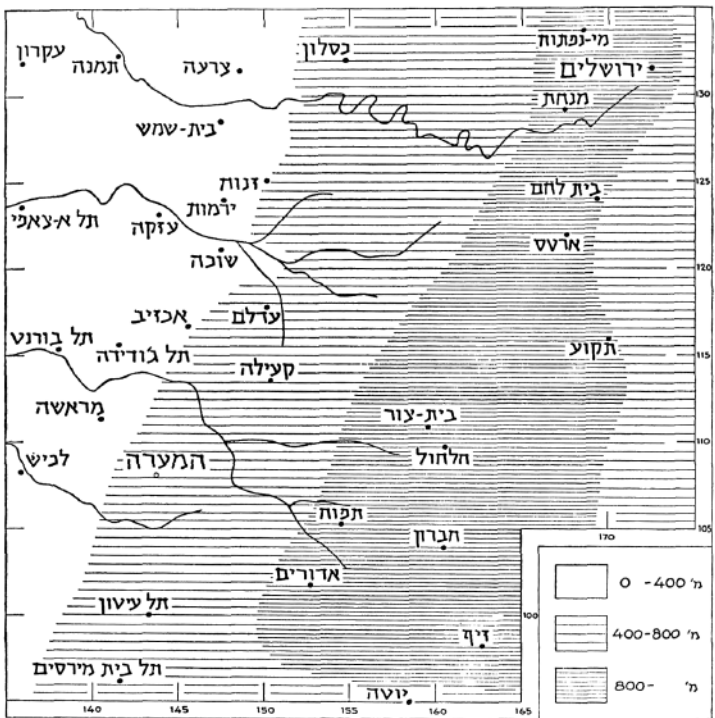
כתובות עבריות במערת-קברים מימי בית ראשון

מאת

י. נוה

א. תיאור כללי

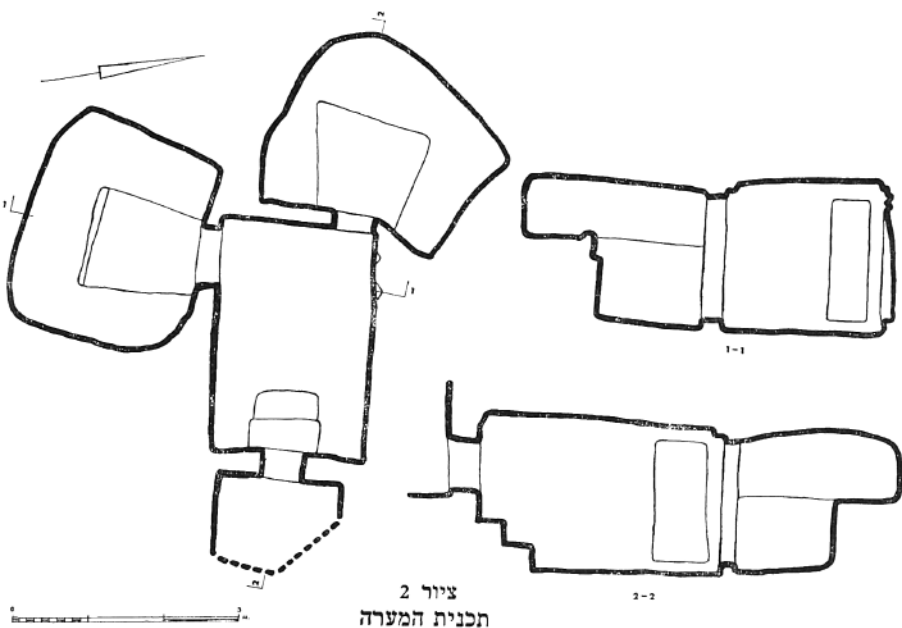
במורד המזרחי של הגבעה שעליה שוכנת ח'רבת בית-ליי (بيت لى), בניצ 1437.1078, בערך, נתגלתה, אגב סלילת דרך, מערת-קברים עתיקה¹.

ציור 1
מפת האיזור

1. את הידיעה על מציאת המערה מסר לאגף-העתיקות מר שמעון דותן מן הקק"ל. החפירה, שנתאפשרה הודות לעזרת צה"ל והקק"ל, נערכה בחודש יוני 1961. עזרו

המערה נמצאת במרחק של 8 ק"מ ממזרח ללכיש, 12 ק"מ מצפון-צפון-מזרח לתל בית-מירסים וכ-17 ק"מ מצפון-מערב-מערב לחברון. גבעות הסביבה מתנשאות פה לגובה של כ-450 מ' מעל פני הים. ניתן לראות באיור זה את שיפוליהם המערביים של הרי יהודה (וראה ציור 1).

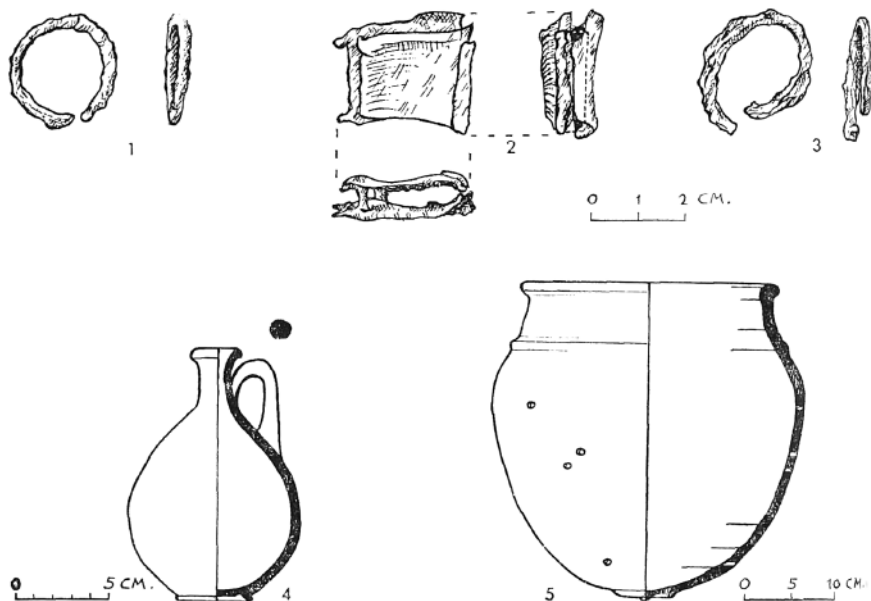

במערה, שנחצבה באבן-הגיר הרכה, פרוזדור מלבני, שמידותיו 3×2 מ' (לוח ט) ושני חדרי קבורה, שבכל אחד מהם שלושה ספסלים (וראה ציור 2; לוח י, 1). מערות-קברים כאלה עם ספסלים אפייניות הן לימי בית ראשון;

למחבר ה"ה אדם דרוקס ויעקב מג'אר מאגף-העתיקות, ד"ר נורמן גוטוואלד מבוסטון וכן אסתר יובל וחנה ודויד יעיר. את הצילומים במערה עשה מר יוסף שווייג. החריתות הוצאו מן הקירות על ידי מר יוסף שנהב וצולמו שנית בידי גב' ה. ביברקראוט. את המדידות ערך מר מיכאל פייסט. את תכנית המערה צייר מר שמואל מושקוביץ. יתר הציורים המובאים במאמר זה הם של גב' מרגלית אייכלברג ושל גב' אירית ירדן. אני מודה לפרופסורים נ. אביגד, י. ידן, ב. מזר וד. פלוסר, שהואילו לקרוא את כתב-היד ולהעיר הערות חשובות ביותר.

רבות כמוהן נתגלו בבית־שמש, אחדות — בלכיש, ומערה בודדת — בתל א־נצבה.²

על גבי הספסלים נמצאו עצמות של אדם.³ על אחת מאצבעותיו של אחד הנקברים נמצאה טבעת־ברונזה, וקרוב למקום האוזן של נקבר אחר נתגלה עגיל, אף הוא מברונזה. כן נמצא כאן לוח־ברונזה, מקופל ומחובר בשני מסמרים, ששימש אולי אבום לצמיד (וראה ציור 3: 1—3). כלי־חרס או

ציור 3

כלי־חרס וכלי־ברונזה

D. Mackenzie, *Excavations at Ain Shems, APEF*, II, 1912/3, Pls. 2 V—XI; E. Grant, *Ain Shems Excavations*, I, Haverford 1931, p. 10; O. Tufnell, *Lachish*, III, London 1953, Figs. 21—22, 31; C. C. McCown, *Tell en-Nasbeh*, I, Berkeley 1947, Fig. 8. לאחרונה נמצאו קברים נוספים מטיפוס זה במעלה הכביש למבשרת־ירושלים; שניים מהם נחפרו עלידי אורה נגבי מאגף העתיקות. בכל המערות האלה נתגלו חרסים הקודמים לחורבן בית ראשון, פרט לקבר מס' 14 בבית־שמש, שזמנו המאה ה' לפס"ג.

3. אני מודה לד"ר ג. האס מן המחלקה לאנאטומיה של האוניברסיטה העברית על שהואיל לבדוק את העצמות באתר ולכתוב את הנספח שבסוף מאמר זה.

שבריהם לא נמצאו על הספסלים, ואף לא על רצפות חדרי הקבורה והפרוודור. בשפך האדמה, שנשפך דרך הסדקים שבין האבנים הגדולות שסתמו את הפתח, נתגלו כמה שברים של קדירה, שרוב חלקיה נמצאו מחוץ למערה (וראה ציור 3: 5); כן נתגלתה ליד הפתח, מבחוץ, פכית שלמה (וראה ציור 3: 4). כלי־חרס אלה הם מן התקופה הפרסית⁴.

מערת־קברים זו נבדלת ממערות אחרות בנות תקופת־הברזל בחריתות השונות שנחרתו על קירות פרוודורה. חריתות אלה מגלמות שלוש דמויות־אדם (ציורים 4—6; לוחות י, 3; יא, 2), שתי ספינות (ציור 7; לוח יא, 1), עיגולים שונים (ציור 10; לוח יא, 4)⁵, וכן כתובות מספר בכתב עברי עתיק (ציורים 8—12; לוחות יא, 3—5; יב, 1—3). נוסף על כך נחרתו גם קווים שונים, בחלקם בעלי־צורה—כגון: תווים (×) ודגם של סבכה (לוח יב, 1)⁶—ובחלקם קווים מאונכים. קווים אלה חרותים גם במקום שנחרתו הציורים והכתובות, ובשעת פענוח הכתובות והעתקת הציורים היה עלינו לברר, אילו קווים שייכים לכתובות או לציור, ואילו מהם נחרתו קודם־לכן או לאחר־מכן. השתדלנו לקבוע את צורת חודו של החרט שבו השתמש החורט בשעת מלאכתו, ובעת פענוח הכתובות הדריכה אותנו צורת החריתה. כמו־כן הכבידה עלינו העובדה, שאגב חריתה מהירה בקיר הרך דילג החרט על הקטעים

4. הפכית אפיינית למאות הה'—הד' לפסה"נ; השווה פכיות דומות שנמצאו בלכיש (Lachish, III, Pl. 77:27, pp. 303—304), בתל אברהאואם (QDAP, III, 1934, Pl. 25:3) ובחצור (חצור, ג—ד; לוח 257: 15). מן הראוי לציין, שבמרחק של כ־20 מ' מצפון למערה זו נתגלתה מערת־קברים נוספת, בת חדר מלבני עם מדרגות המוליכות אל הפתח, ובה חרסים מן התקופה הפרסית. ד"ר האס, שבדק את העצמות גם במערה זו, סבור, שבכל אחת מהמערות האלו נקברו בני אוכלוסייה אחרת. מן הראוי לציין, שבסיוורנו היחיד בח'רבת בית־ליי ובאתרים אחרים הסמוכים למערה טרם נמצאו חרסים מתקופת־הברזל ומן התקופה הפרסית.

5. החריתה המעוגלת שבציור 10, מצד שמאל, מזכירה את התכניות הסכימאטיות של המחנות האשוריים. החריתה שמימין אולי מתארת אוהל. — ציורים דומים מופיעים בתבליטים האשוריים מן המאות הט'—ו' לפסה"נ. — אני מודה לפרופ' ידן על הערתו זו; וראה ספרו: תורת המלחמה בארצות המקרא. רמת־גן תשכ"ג, הציורים בעמ' 293—294, 393.

6. על חריתות דומות, הנפוצות במערות־קברים מאוחרות יותר — ראה בהרחבה: E. Testa, The Graffiti of Tomb 21 at Bethphage, *Liber Annuus*, XI, 1961, pp. 251—287; Figs. 1—3

כתובות עבריות במערת־קברים מימי בית ראשון

העמוקים יותר שבקיר, ומשום כך לא הושלמו אותיות אחדות, ואילו במקומות שבהם בלט הקיר במקצת נשחקו אותיות אחרות בחלקן. בהעתקת הכתובות (וראה בעיקר ציורים 11—12) סטינו מן הנוהג של השלמת החסר (בקווים מרוסקים או בכל דרך אחרת) והעתקנו רק את הקווים הברורים, השייכים, לדעתנו, לכתובות הנדונות.

ב. ציורי אנשים וספינות

בטרם נעבור לדיון רחב יותר על הכתובות, נסקור בקצרה את חריתות בני־האדם והספינות.

שלוש דמויות־האדם הן משני טיפוסים: האיש המחזיק מעין נבל (ציור 4; לוח יא, 2) והאיש המרים את כפות ידיו כמתפלל (ציור 5) דומים באפיים. על כך מעידים השימוש בקווים המאונכים, צורתן של כפות הרגליים או הנעליים וההבלטה של שרירי הרגליים. נראה הדבר, ששתי דמויות אלה

נחרתו בידי אדם אחד. "מחזיק הנבל" נחרת בקיר הצפוני של הפרוזדור, וראשו הוא בגובה של 1.50 מ' מרצפת הפרוזדור. הדמות ה"מתפללת", לעומת זה, נחרתה בחלקה התחתון של המזווה המזרחית של הדלת המוליכה אל חדר הקבורה הדרומי. כנראה תוך כדי ישיבה על מפתן הדלת (ראה לוח י, 2: 1). מאחר שחריתה זו היתה מכוסה שפך של אדמה, נתמלאו פה החריצים בצמידה, ועובדה זו הכבידה על צילום הדמות ועל העתקתה המדויקת.

ציור 5
דמות "מתפללת"

הדמות השלישית שונה באפייה: זוהי חריתה עמוקה, המבליטה את שמלת האיש ואת מצנפתו (ציור 6; לוח י, 3). הדמות נחרתה בקיר המערבי, בגובה של 70 ס"מ מעל הרצפה (ראה לוח י, 2: 2).

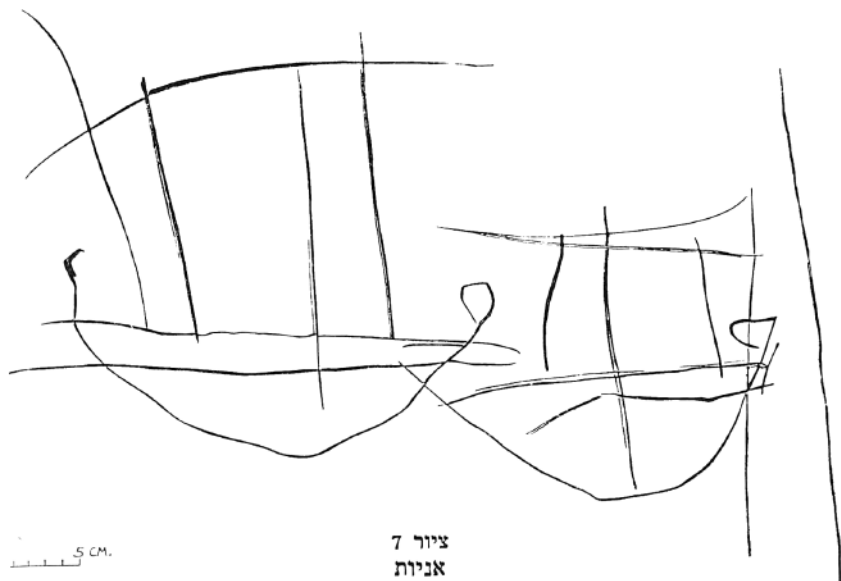

ציור 6

דמות עם מצנפת

בעוד שדמויות־אדם הן נושא רגיל לציור, הרי מפתיעות חריטות הספינות (ציור 7; לוח יא, 1) שעל קירו הדרומי של הפרוזדור, שהרי ספק, אם לתושבי סביבה זו היה קשר כלשהו עם ספנות או עם דיג. אף־על־פי־כן צוירו שתי ספינות־המפרש שלפנינו באופן ריאליסטי למדי. אלא שצורתן סכימאטית. גם על קיר הפרוזדור של מערת־קברים מימי אלכסנדר ינאי, שנתגלתה ברחוב אלפסי בירושלים⁷, צוירו שלוש ספינות, ועל־סמך עובדה זו מסיק רחמני, שהנקברים במערה זו היו ממשפחת ספנים. בין שאר ההסברים שנותן מזר

7. ראה ל. י. רחמני, קבר יסון, עתיקות, ד, תשכ"ד (בדפוס). אני מודה למר רחמני על שהעמיד לרשותי את כתב־היד. ספינה מאותו פרק־זמן, בערך, נחרתה מעל ספסל בכניסה לארמון במצדה. ראה: י. אהרוני וב. רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים במדבר יהודה, תל־אביב 1960, עמ' 18—20, ציור 2; וראה גם: M. Avi, *Yonah, Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods*, *QDAP*, X, 1944, pp. 148—151

ציור 7
אניות

לספינות השונות שנחרתו או צוירו על קירות המערות בבית־שערים הוא מצביע על האפשרות, שיש פה "השפעת האמנות הספולקרית הנכרית, המזרחית (בייחוד המצרית) והיוונית, שבה תופס נושא זה מקום חשוב כתוצאה מהשקפות דתיות"⁸. גודאינאף מרחיב את הדיון על הסבר זה⁹.

ג. הכתובות הקטנות

בין הקו המפריד את הספינות מימין לבין הפתח לחדר־הקבורה הדרומי ניתן להבחין באותיות הבאות (ציור 8; לוח יב, 3):

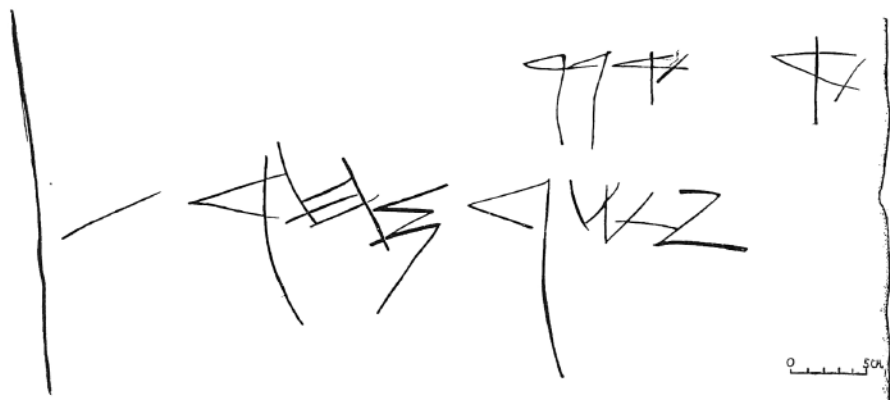
א א ר ר
י ש ר מ ח ר

בראש השורה הראשונה יש אל"ף מיותרת. דומה, שהכותב הבחין בחריטות שמשמאל לאל"ף זאת (ראה לוח יב, 3) רק לאחר שכתב אותה, ולכן החליט

8. ב. מזר (מייזר), בית־שערים, א², ירושלים תשי"ח, עמ' 102, 155—156; ציור יב; לוחות XX, 2—1; XXIII, 2—1.

9. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, VIII, New York 1958, pp. 157—165

לפסוח עליהן ולכתוב את המלה מחדש. בשורה השנייה יש רווח של אות בין הרי"ש האחרונה לבין הקו הארוך, וייתכן, שהקו האלכסוני שהועתק בציור 8 שייך לאות נוספת, האחרונה בכתובת זו.

ציור 8
"ארר ישרמחר"

אף־על־פי שניתן לזהות את האותיות האלה ויהוי בטוח, אין בידנו הצעת קריאה מניחה את הדעת. לכאורה מתאים השורש "ארר" לסוג מסוים של כתובות במערות־קברים, כתובות המזהירות, תוך כדי איום בקללה, לבל יפתחו את הקבר ויפגעו בתכנו¹⁰. לאור זה אפשר להציע את הקריאה המשוערת הבאה: "אר(ו)ר ישר מחד(ר)"¹¹. עם זאת נראה לנו, שקריאה זו אינה מניחה את הדעת, הן בגלל הפיכת הרי"ש הברורה לדל"ת והן בגלל העובדה, שלא נתגלו כלים או חפצים כלשהם — פרט לטבעת, לעגיל ולשבר של צמיד, שנמצאו על גופם של הנקברים — ואין להניח, שבקבר היו כלים שהוצאו ממנו לאחר זמן, שכן שלדי הנקברים נמצאו במצב־תנוחתם המקורי (וראה להלן; וכן הנספח).

למעשה, אין הכרח לראות בשתי השורות כתובת אחת. מאחר שהאותיות

10. נ. אביגד, כתובת קבורתו של "... יהו אשר על הבית", ארץ־ישראל, ג, תשי"ד,

עמ' 66—72.

11. הצעה זו היא של ד"ר י. ליור; בעניין המלה "חדר" ראה: N. Avigad,

The Second Tomb-Inscription of the Royal Steward, *IEJ*, 5, 1955, pp.

163—166

"ארר" מופיעות לחוד, בשינויים קלים, עוד פעמים מספר על קירות הפרוזדור (וראה להלן), אפשר להפריד את השורה התחתונה, ואזי נשארות האותיות "ישרמחר", שאולי ניתן לקראן "ישרם חר(ת)", כלומר, אדם בשם ישרם חרת את האניות שמשמאל לכתובת זו¹². אך גם אפשרות זו קשיים רבים בצדה, אולם לא כאן המקום לפרטם. לא נותר לנו אפוא אלא להביא את הכתובת בלי להציע קריאה מניחה את הדעת.

ציור 9
"אררח"

האותיות "ארר", בוואריאציות שונות, מופיעות שלוש פעמים נוספות: על הקיר המערבי, בין שתי הכתובות הארוכות יותר, קראנו את האותיות "ארר" (ציור 11; לוח יב, 1); על הקיר הצפוני, בתוך מסגרת המסמנת פתח שלא נחצב, אנו מוצאים, בצד כל מיני חריתות של אותיות בודדות (בעיקר כ"ף ורי"ש), שורה של ארבע אותיות: "אררח" (ציור 9; לוח יא, 3)¹³; כן העתקנו את האותיות "אורר", שנחרתו על הקיר הצפוני, ליד שני עיגולים (ציור 10; לוח יא, 4—5).

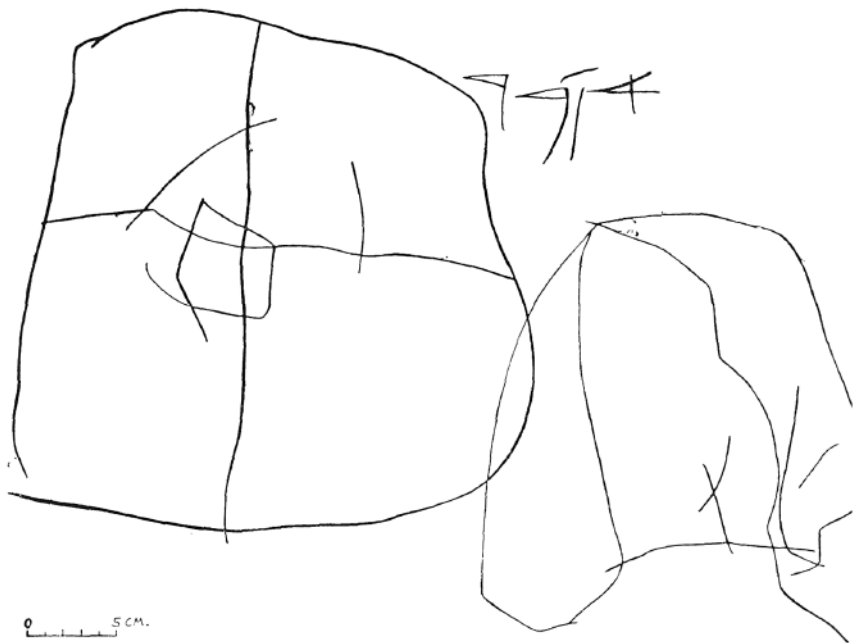
על שלושה קירות (הצפוני, הדרומי והמערבי) נתגלו אפוא אותיות מספר, השייכות לשורש או"ר—אר"ר. אין בידנו להציע הסבר מניח את הדעת לתופעה זו, אך ניתן לשער, שלפנינו כתובות מאגיות, שמטרתן לאור משהו, אולי אויב מסוים.

ד. הכתובות הגדולות

שלוש הכתובות הנותרות שנדון בהן להלן סומנו באותיות א', ב' וג'. בקיר המערבי אפשר להבחין בשלוש שורות של כתב (וראה ציור 11;

12. את ההצעה הזאת הציעה גב' א. נגבי.

13. אף-על-פי שהח"ת היא ברורה, ייתכן, שהחורת התכוון לרשום פה "אררהו".

ציור 10

עיגולים והכתובת "אורר"

לוח יב, 1). הרווח בין השורות השנייה והשלישית רב יותר מזה שבין שתי השורות העליונות. במרחב הזה חרותות האותיות "אר". שתי השורות העליונות מהוות את כתובת א'; השורה התחתונה היא כתובת ב'.

א. בחינת הכתובות הנזכרות למעלה העלתה, שהאותיות לא נכתבו תמיד בהקפדה; הן חריתיות (גראפיטים). דבר זה עלינו לזכור גם בשעת העיון בכתובת א', אף-על-פי שנכתבה בכתב רהוט למדי.

השורה העליונה נחרתה בגובה של 1.50 מ', היינו, בגובה העיניים של אדם עומד. בשורה זו יש חמש-עשרה אותיות, מהן עשר ברורות. לאחר ארבע האותיות הראשונות, שבהן השנייה היא ה"א ברורה, אנו קוראים "אלהי". לאחר-מכן יש שתי אותיות שקשה לפענחן, ובסוף השורה ניתן לקרוא את האותיות "הארצה".

האות התשיעית היא אולי כ"ף. אות זו שובשה, כנראה, שעה שהחורת משך

צייק 11
הכתיבות א-ב

את הקו האפקי, וידו סטתה ממקומה וקפצה למעלה¹⁴. האות העשירית היא, כמדומה, למ"ד. הקו האלכסוני היורד (לוח יב, 1) כנראה אינו אלא חריתה סתמית, אחת מן החריתות הרבות שנחרתו על קיר זה.

בראש השורה העליונה ניתן לראות קו אפקי מעוגל במקצת, האפייני לאות יר"ד. האות השנייה היא, כאמור, ה"א. אחריה בא קו מאונך, שריד שנשתמר, כנראה, מן האות ו"ו. אחריה באה אות שממנה נותר קו מאונך, ובראשו קו אפקי ארוך, המתמשך הרחק ימינה. לאחר השוואת שרידים אלה עם האותיות האחרות שבכתובת, נראה לנו, שהם שייכים לאות ה"א. ארבע האותיות הראשונות יוצרות, כנראה, את המלה "יהוה".

לאחר חלוקת האותיות למלים ניתן אפוא לקרוא: "יהוה אלהי כל הארץ ה'". הה"א שבסוף השורה היא, כנראה, התחלתה של מלה הנמשכת בשורה השנייה.

בראש השורה השנייה יש חריתות דקות של שתי אותיות: הראשונה דומה לרי"ש, אלא שהקו המאונך נטוי קצת. האות השנייה היא, כנראה, יר"ד. גם באות זו, כמו ברוב היו"דים שבכתובת זו, הפסיק החורת את משיכת החרט לאחר שחרת את הזווית שבראש האות בצד ימין (וראה הערה 14), אך — שלא כביו"דים האחרות — חזר וחרת אותה מחדש, אלא שבסוף שכח למשוך את הקו האפקי האמצעי. בהמשך השורה ניתן לזהות יר"ד וה"א ברורות לגמרי. מן האות החמישית נשתמר קו מאונך, ובראשו קו אפקי קטן. שרידים אלה הם של ו"ו או של דל"ת. לדעתנו, אין לראות בצירוף זה של אותיות יסוד תיאופורי של שם פרטי, שכן אין שום אפשרות לחברו עם האותיות שלפניו או אחריה, ואנו מציעים אפוא לקרוא כאן דל"ת. לפיכך הקריאה המוצעת היא: "הרי יהד", כלומר, הרי יהודה¹⁵.

14. אם נסתכל ביו"דים שבכתובת זו, נראה, שרובן מקוטעות: תחילה היה החורת עושה את הקו העליון המעוגל במקצת, ולאחר חריתת הזווית שמצד ימין היה נוהג להפסיק את החריתה. ברוב המקרים לא חזר החרט למקומו כדי להשלים את היו"ד, אלא זו במקצת. סטייה דומה אפשר לראות בכ"ף שלפנינו. ניתן להסביר תופעה זו בתנאי־התאורה הגרועים: האור נכנס למערה דרך הפתח הצר במזרח, ובעוד שהצל הבליט את החריתה שעל הקירות הצפוני והדרומי, לא הובלטו החריתות שעל הקיר המערבי, כִּי־אם רודדו. הסבר זה נתגבש בעקבות שיחה עם ד"ר ד. דירינגר.

15. המלה "יהד" (בכתיב מלא: "יהוד") מופיעה בטביעות־חותם שעל גבי ידיות של כדים מן המאות ה'—ד' לפסה"ג; הכוונה שם ליהוד, שמה הארמי של פחוות יהודה בתקופה הפרסית (השווה: עז' ה, א, ח; ז, יד; דג' ב, כה; ה, יג; ו, יד;

בהמשך השורה חרותות שתי אותיות שאינן ברורות ביותר. בייחוד הראשונה קשה לפענח. הזווית החדה אמנם מניחה אפשרות, שהיתה כאן אל"ף, ב"ת, דל"ת או רי"ש, אך על-פי הקונטקסט אנו משערים, שלפנינו למ"ד משובשת. האות הבאה היא, לדעתנו, ו"ו, אלא שהקו האפקי הקצר שבא בצוואר האות נתארך בעקבות תנופת ידו של החורט. לפיכך ניתן לקרוא: "לו".

בין חמש האותיות הבאות לבין המלה האחרונה מפריד קו מאונך. האות החמישית ברורה: יו"ד. האותיות הראשונה והשלישית הן, כנראה, שתי למ"דים. ביניהן ניתן להבחין בשרידים של אל"ף. מן האות הרביעית נשתמר קו אפקי ארוך, שקו מאונך חוצה אותו באמצע. נראה לנו, שקו אפקי ארוך כזה אינו יכול להיות אלא חלק של ה"א. חמש אותיות אלה מצטרפות אפוא למלה "לאלהי".

המלה האחרונה ברורה בהחלט, וניתן לפענחה בנקל: "ירשלם"¹⁶. אנו מציעים אפוא לקרוא את שתי השורות העליונות כדלקמן:

יהוה אלהי כל הארץ ה רי יהד לו לאלהי ירשלם

הנוסח "אלהי כל הארץ" מופיע, להפתעתנו, רק פעם אחת במקרא: "יהוה צבאות שמו וגאלך קדוש ישראל אלהי כל הארץ יקרא" (יש' נד, ה). כן מצאנו בבראשית: "יהוה אלהי השמים ואלהי הארץ" (כד, ג). הרעיון שה' שליט על כל הארץ שכיח מאוד בתנ"ך, ומקובלים התארים: "שופט כל

וכן הפאפירוסים מיב). העדר הה"א הסופית בכתובת שלפנינו אינו מוציא מכלל אפשרות את הקריאה "יהד". והשווה "פשת(ה)" שבלוח-גזר, "הית(ה)" בכתובת השילוח ו"עת(ה)" במכתב-לכיש. על-פי החומר העומד לרשותנו קשה לקבוע, מה היה ההיגוי של מלים אלה (בניגוד ל־ *F. M. Cross & D. N. Freedman, Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952, pp. 47, 50, 52); ראה גם את הבדלי הכתיב והקרי שבמלים: "היתה" (מל"ב ט, לו), "עתה" (יח' כג, מג; תה' עד, ו), "אתה" (תה' ו, ד; קה' ז, כב; נח' ט, ו), "נערה" (בר' כד; לד; דב' כב), וכן: "שלשה המה נפלאו ממני וארבע(ה) לא ידעתים" (מש' ל, יח); והשווה: "ארבע(ה) כסף" שבאוסטרקון מספר 6 במצד-חשביהו. וראה: י. נוה, ידיעות, כו, תשכ"ג, עמ' 163—161 והערה 9.

16. זוהי הכתובת העברית הקדומה ביותר שבה מופיעה המלה "ירשלם". מלה זו מופיעה גם — סביב כוכב מחומש — על טביעות-חותם מן התקופה הפרסית.

הארץ" ¹⁷, "אדון כל הארץ" ¹⁸, "מלך (על) כל הארץ" ¹⁹ ו"עליון על כל הארץ" ²⁰ וכן הנוסח: "כי לי כל הארץ" ²¹.

השימוש בלמ"ד־הקניין מופיע בהמשך הכתובת: "הרי יהד לך" ²², היינו, הרי יהודה שייכים לו. הצירוף "הרי־יהודה" נמצא רק בדה"ב כא, יא: "גם הוא (יהורם בן יהושפט) עשה במות בהרי יהודה" (תרגום־השבעים והולגאטה קראו: "בערי יהודה"). לעומת זאת נפוץ יותר הצירוף "הר יהודה" ²³.

מבחינת התחביר אין קושי בהדגשה: "הרי יהד לו, לאלהי ירשלם" ²⁴, אך התואר "אלהי ירשלם" מפתיע במקצת, אף־כי גם הוא מצוי פעם אחת במקרא, בדה"ב לב, בפרק זה מתואר המצור ששם סנחריב על ירושלים ונמסרים דברי רבשקה וחבריו אל התושבים הנצורים, כאשר כל ארץ יהודה היתה בידי חילות סנחריב, ורק ירושלים עמדה במצור. הסופר מציין (שם, שם, יט), שעבדי סנחריב דיברו "אל אלהי ירשלם כעל אלהי עמי הארץ מעשה ידי האדם" ²⁵ (וראה להלן).

17. בר' יח, כה.

18. יהו' ג, יג; מ' ד, יג; זכ' ד, יד; ה, ה; תה' צז, ה.

19. זכ' יד, ט; תה' מז, ג, ה.

20. תה' פג, יט; צז, ט.

21. שמ' יט, ה; וראה גם: תה' כד, א ("ליהוה הארץ ומלוואה").

22. "לו" ב"ו, ולא בה"א, כפי שהיה מתבקש ממחקרם של קרוס ופרידמן: *op. cit.* (supra, n. 15), pp. 46—47, 50

23. יהו' יא, כא; כ, ז; כא, יא; דה"ב כז, ד.

24. השווה, למשל, את הפסוקים: במ' לב, לג; יהו' א, ב; שופ' כא, ז; יח' מה, ה;

וכן שמ"א כה, יז; שמ"ב יח, לב.

25. הרעיון שירושלים היא עיר האלוהים מצוי בתהילים (מו, ה; מה, ב; ט; פז, ג; קא, ח). פריזן מעיר, כי — פרט למזמור פז — כולם נחשבים לקדומים לחורבן בית ראשון. אף־על־פי שבמקרא מופיע הצירוף של אלהי הגויים עם שמות ערים (מל"ב א; יח, לד; דה"ב כה, כג), אין המושג "אלהי ירושלים" מקובל, מאחר ששליטתו של יהוה, האל האוניברסאלי, אינה מוגבלת לטריטוריה מסוימת. אין זה מוציא מכלל אפשרות, שבעם רווח התואר "אלהי ירושלים". ראה: Th. C. Vriezen, *Yabwe en zijn Stad*, Amsterdam 1962, pp. 3—6, n. 12. בדה"ב לב, יט, מופיע הכינוי "אלהי ירושלם" לאחר הצירוף "עם ירושלם" (פסוק יח) ובהקבלה ל"אלהי עמי הארץ".

ב. השורה השלישית נחרתה בגובה של 1.20 מ', מאחר שמתחת לשתי השורות העליונות נחרתו האותיות "אר". כתובת זו קשה יותר לקריאה, כי החריטות פה פחות עמוקות מאשר בכתובת העליונה. גם הכתב מרושל יותר. כן מפריעים לקריאה הקווים הסתמיים שנחרתו בעיקר בחלק הימני של הכתובת. אנו מביאים בזה אפשרות־קריאה מסויגת ביותר.

לאחר עיון מדוקדק אפשר להבחין בשתי האותיות הראשונות, שהן, לדעתנו, ה"א ומ"ם. אחריהן באה אות שדומה לה מצויה גם בהמשך השורה. אות זו, המזכירה במבט ראשון קר"ף, אינה אלא ו"ו, שהקו האפקי שבצווארה מתעגל בקצהו הימני. בהמשך השורה ניתן להבחין באותיות רי"ש ויר"ד ושרידי ה"א. אנו מציעים לקרוא כאן את המלה "המוריה".

בשלוש האותיות המרושלות שבהמשך השורה אנו נוטים לראות את המלה "אתה".

לאחר־מכן באה חית ברורה למדי, ואחריה — שני קווים אלכסוניים, היכולים להיות חלק של שתיים מן האותיות הבאות: בי"ת (?), כ"ף, מ"ם, נו"ן ופ"א. על־פי הקונטקסט (וראה להלן) אנו מציעים לקרוא כאן שתי נו"נים. הואיל ואחרי המלה "אתה" ניתן לצפות לאות ת"ו — אפשר אולי לראות בשני הקווים האלכסוניים שקצותיהם נוגעים זה בזה ת"ו, ששובשה מחמת רשלנות החורת. אם נכונה השערתנו, ניתן לקרוא את ארבע האותיות האלה כך: "חננת".

שלוש האותיות הבאות ברורות למדי, והן יוצרות, לדעתנו, את המלה "נוה". גם היר"ד שלאחריה ברורה. לאחר היר"ד באה, כנראה, ה"א נוספת, היינו: "יה". ארבע האותיות האחרונות שבשורה זו מהוות, לדעתנו, את המלה "יהוה".

אנו מביאים בזה הצעת־קריאה טנטאטיבית לכתובת זו:

המוריה אתה חננת נוה יה יהוה

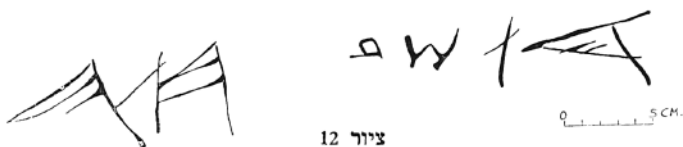
פעמיים מזכיר התנ"ך את המוריה. בבראשית כב, ב, כתובה מלה זו בלי ו"ו, ואילו בדה"ב ג, א, היא כתובה בו"ו, כמו בכתובת שלנו²⁶. לפי דה"ב

26. השורש הוא יר"ה. השווה: "המוצא" (משורש יצ"א) בכתובת השילוח. בעניין השמטת הו"ו בבר"כ כב, ב — השווה: "מצא" (בלי ו"ו) בהו"ו ג; תה' קו, לג, לה; איוב לה, כז; דג' ט, כה.

המוריה היא ההר שבו בנה שלמה את בית יהוה בירושלים, ואם אמנם נכונה הקריאה שלנו — נקראת המוריה בכתובת שלנו "נוה יה"²⁷. השלמת שתי הנו"נים שבמלה השלישית ("חננת") מבוססת על הפסוק בתהילים קב, יד: "אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד".

ג. הכתובת השלישית חרותה בקיר הדרומי, מעל הכתובת שבציור 8, בגובה של 1.75 מ' (ציור 12; לוח יב, 2). בולטת פה האות השלישית: שי"ן. אחריה באה עי"ן מרובעת, שהקו האפקי התחתון שלה מתמשך שמאלה, כנראה כתוצאה מתנופת ידו של החורת²⁸. האות הראשונה מזכירה דל"ת, אך לאחר עיון מדוקדק מתברר, כי הקו האלכסוני שמצד שמאל הוא מקרי וכי על־ידו יש שרידים ברורים משני הקווים האפקיים התחתונים של האות ה"א. לר"ו שבין ה"א והשי"ן חסר הראש. הוא הדין לר"ו שבמלה השנייה, זו הבאה בין שתי האותיות הנראות כשתי ה"אים. אנו מציעים לקרוא כתובת זו כדלקמן²⁹:

הושע [י] הוה

ציור 12
"הושע [י] הוה" (כתובת ג')

הכתובת "הושע [י] הוה" היא פנייה אל האל לישועה; הרעיון כי ה' מושיע את הפרט מצרתו, ובעיקר את העם מכף אויביו, הוא אחד השכיחים ביותר במקרא.

27. אשר ל"נוה" כמשכנו של האל — ראה: שמ"ב טו, כה; והשווה: שמ' טז, יג; יר' לא, כב. הצירוף "יה—יהוה" מופיע ביש' כו, ד, ואילו הצירוף "יה—אלהים" — בתה' סה, יט.

28. והשווה עם האות ר"ו של המלה "לו" שבכתובת א'.

29. בעת פענוח כתובת ב' כבר היה תכנה של כתובת א' ידוע למחבר; על־כן ייתכן, שהצעת הקריאה של "המוריה..." היא סובייקטיבית. פענוחה של כתובת ג', לעומת זה, הוא אובייקטיבי בהחלט: המחבר ביקש מגב' אייכלברג — שלא ידעה את תוכן הכתובות האחרות ואינה מתמצאת בכתב העברי העתיק — להעתיק את הקווים הנראים לה, והיא הביאה לפניו את ציור 12. רק בעקבות ציור זה הצליח המחבר לקרוא את הכתובת "הושע [י] הוה".

ה. התאריך

1. הפאליאוגרפיה

מאחר שהטיפולוגיה של הכתב העברי הקדום מבוססת על כתובות מונומנטאליות או על אוסטרקונים שנכתבו בדיו בידי סופרים, אין, לדעתנו, אפשרות להסיק מטיפוסי האותיות שבחריטות אלה מסקנות כרונולוגיות בטוחות³⁰. אנו סבורים, שבהעדפת תאריך זה על משנהו עשויה הפאליאוגרפיה לשמש אמצעי־עזר בלבד (וראה להלן, עמ' 256). השוני שבין צורות האותיות הוא גדול למדי, כפי שאפשר לראות, למשל, באות ו'ו, הכתובה בכל כתובת בצורה אחרת. בייחוד בולט שוני זה בשלוש המ"מים שבשלוש הכתובות: המ"ם של "ישרמחר" מזכירה מאוד את אלה של לוח־גזר (המאה ה־7) ושל מצבת־מישע (המאה ה־6), אך עדיין מופיעה בכתובת: "... יהו אשר על הבית", משנת 700, בערך. האות האחרונה של המלה "ירשלים" דומה למ"ם של כמה חותמות עבריות מן המאה ה־7; המ"ם שבמלה "המוריה" שוב שונה משתי המ"מים שנזכרו למעלה. אם נישאר צמודים לכללים הפאליאוגרא־פיים — ניאליץ להקדים את "ישרמחר" לכתובת א', ודבר זה אינו מתקבל על הדעת. אנו סבורים, כי כל הכתובות שבמערה הן מאותו פרק־זמן וכי יש להבדיל פה רק בין כתיביד שונים. שלא כהבדלים שבאותיות ו'ו ומ"ם, יש אחדות כמעט מוחלטת בכתיבת האות אל"ף, שיש לה על־פירוב קו אלכסוני נוסף³¹. אותיות דומות נמצאו לאחרונה בכתובת המונומנטאלית "... יהו אשר על הבית"³² ובחריטות מגבעון³³. אביגד קובע, שזמנה של אל"ף זאת הוא שנת 700, בערך³⁴, ואילו פריצ'ארד וקרוס רואים באל"ף דומה שנתגלתה בגבעון עדות לכתב של המאה ה־7 לפסה"נ³⁵.

30. גם פריצ'ארד. שמצא בגבעון חריטות על ידיות של כדים, נתקל בבעיה זו; והשווה: J. B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Philadelphia 1958, p. 13

31. פרט לאל"ף של "אורר" (וראה ציור 10). האל"ף שבמלה "לאלהי" אינה שלמה. בציור 11 הועתקו רק השידדים הנראים לעין.

32. ראה: נ. אביגד (למעלה, הערה 10), עמ' 71.

33. Pritchard, *op. cit.* (supra, n. 30), Nos. 17, 21—22, 48, 49.

34. ראה: נ. אביגד (למעלה, הערה 10), עמ' 71. וכן: N. Avigad, Some Notes on the Hebrew Inscriptions from Gibeon, *IEJ*, 9, 1959, p. 132

35. F. M. Cross, *BASOR*, 165, 1962, pp. 36—38, ניסה קרוס

2. כרונולוגיה יחסית

נראה לנו, שיש בידנו אמצעי טכני לקביעת הכרונולוגיה היחסית של החריתות השונות המופיעות זו תחת זו: רוב הכתובות והציורים נחרתו, או הוחל בחריתתם, בגובה של 1.50 מ', היינו, בגובה העיניים של אדם עומד. בגובה אופטימאלי זה נחרתו, למשל, האותיות "אררח" ו"אורר" שבקיר הצפוני וכן ראש הדמות עם הנבל וראשי העיגולים. הוא הדין לכתובת א' שבקיר המערבי, שהחורת התחיל לחרות אותה בגובה של 1.50 מ', בערך, אף-כי בהמשך הכתיבה נאלץ היה להוריד במקצת את השורה, בגלל סדק בקיר. אולם כאשר גובה אופטימאלי זה כבר היה תפוס, היה החורת הבא אנוס להתכופף במקצת או לעמוד על בהונות רגליו, כדי שיוכל לחרות את כתבתו. לפיכך מניחים אנו, כי האותיות "אר", שנחרתו בגובה של 1.30 מ', מאוחרות לכתובת א' וכי כתובת ב', שנחרתה בגובה של 1.20 מ', מאוחרת עוד יותר.³⁶

בקיר הדרומי יש סדק בגובה של 1.50 מ' בדיוק, ועל-כן צוירו ראשי האניות בגובה של 1.45 מ'; האותיות "א ארר" הן בגובה של 1.40 מ' מעל רצפת החדר, ואילו האותיות "ישרמחר" נכתבו בגובה של 1.30 מ'. לאור הנ"ל נראה לנו, שיש שתי אפשרויות לקבוע את הכרונולוגיה היחסית של שתי שורות אלה: אם הן שייכות לכתובת אחת — הרי המ"ם (הדומה לאלה של לוח-גזר ושל מצבת-מישע) והאל"ף בעלת הקו האלכסוני הנוסף הן בנות תקופה אחת; ואם הן שייכות לכתובות שונות — הרי לפי קנה-מידה טכני זה המ"ם מאוחרת לאל"ף.³⁷

.18 ff. (Nos. 10—13; 168, 1962, pp. 18 ff. לעקוב אחר תולדותיה של אל"ף זאת. הוא מצא, שהופיעה לראשונה במחצית השנייה של המאה הח' (הזמן שהציע לאחרונה ידן לחרסי-שומרון) על אוסטרקון מס' 2, שורה 5, משומרון (S. A. אוסטרקון מס' 42. כן קובע קרוס, שאל"ף זאת מופיעה בצורתה הפשטנית (simplified form) בסוף המאה הו' לפסה"נ במצד-חשביהו (ידיעות. כה, תשכ"א, עמ' 127, הערה 8; ציורים 1 ו-3), ואחר-כך — במאה הו', בצורה מנוונת בנבעון. 36. הדמות בעלת המצנפת נחרתה, כנראה, אגב כריעה או ישיבה. הוא הדין לדמות שבמזווית הפתח להדר-הקבורה הדרומי. שנחרתה אגב ישיבה על המפתח. 37. נראה לנו, שהכתובת "הושע [י] הוה", שנחרתה מעל שתי שורות אלה, בגובה של 1.75 מ', היא האחרונה שבחריתות הקיר הדרומי, ואולי גם האחרונה במערה בכלל.

לאור האמור למעלה ולאור הצביון הכללי של החריתות אנו מניחים, שכל הכתובות והציורים הם מפרק־זמן אחד ונחרתו בידי אנשים שונים בנסיבות מיוחדות, שננסה לברר אותן להלן.

3. התוכן ונסיבות הכתיבה

צורת המערה והכתב אפייניים הם לימי בית ראשון, בייחוד למאה ה' לפסה"נ. אפילו נאחר את זמנם של אלה — לא ייתכן, שהמערה והכתב מאוחרים למאה ה' לפסה"נ. גם הנחה זו מבוססת על זמנו של קבר מס' 14 בבית־שמש ועל הזמן שהציע קרוס לחריתות שנמצאו בגבעון (ראה הערות 2 ו־35). לעומת זאת קשה מאוד להקדים את זמנם של כלי־החרס שצוירו בצויר 3: 4—5 למאה ה' לפסה"נ. כלים אלה, הקובעים — לדעתנו — את ה־terminus ad quem ודאי הגיעו למקום בעת סתימת הפתח או לאחר־מכן. מהשוואת הביטויים שבכתובות שלפנינו עם נסחים מקראיים עולה, שרוב המקבילות אינן קדומות לתקופה הפרסית. הצירוף "הרי יהודה" ו"אלהי ירושלים" מצויים פעם אחת בספר דה"י. גם לצורות אורתוגראפיות מסוימות ("המוריה" ב"ו"; "יהודה" בכתוב חסר ובלי ה"א סופית) יש רק מקבילות מאוחרות מימי שיבת ציון.

לדעתנו אסור להסיק מסקנות מן הנתונים הקיצוניים ביותר שאבני־הבוהן השונות מציעות, לכאורה, ולקבוע, שהחריתות שלנו הן משלהי המאה ה' לפסה"נ. אנו מעדיפים לבסס את מסקנותינו הכרונולוגיות על תוצאות הבחינה הארכיאולוגית והבחינה הפאליאוגראפית, אולם מאחר שגם בחינות אלה אין בהן כדי לרמוז על זמן מוגדר — לא נותר לנו אלא לנסות למצוא רמז היסטורי כלשהו בתוכן הכתובות. ברור, שהנמקה מעין זו תהיה בגדר השערה בלבד, קל וחומר במקרה שלפנינו, כאשר קריאת הכתובות עצמה היא קשה ולכתובת אחת אף אין בידנו אלא הצעת־קריאה טנטטיבית.

לפנינו כתובות בעלות תוכן דתי מובהק. כתובת א' (ואולי גם כתובת ב', אם אמנם קריאתנו נכונה היא) כתובה בקצב שירי, ומזכירה, הן בצורתה והן בתכנה, את פסוקי ספר תהילים. נראה לנו, שהעדר שברי־חרס כלשהם ליד קברים שלא הופרעו מורה, שלא הונחו כאן מנחות למת³⁸. אם ניקח בחשבון את העובדה, שכל הקברים האחרים מתקופת־הברזל שנתגלו עד כה ביהודה

38. שלדי הנקברים נמצאו במצבת־הנוחתם המקורי. וראה למעלה, עמ' 243, ובנספח.

מכילים כלי־חרס רבים — אפשר אולי להניח, שאנשים אלה נמנעו מהגשת מנחות למת משום שדגלו בהשקפה דתית מסוימת³⁹. שמא מותר לשער, שמערת־קברים זו שימשה משפחת לוויים־משוררים? רמז לכך ניתן למצוא אולי, בצד הפסוקים המזמוריים, בתוכן המוצע לצירורים, כגון: "אדם עם נבל", "דמות מתפללת" ומצנפת (של כוהן או של לוי?)⁴⁰. אף ייתכן, שניתן להבין על־פי הסבר זה את העובדה, שלמערה זו נודמנו אנשים שידעו לכתוב, שהרי אין להניח, שרבים מבני העם הפשוט ידעו את מלאכת־הכתיבה.

נשאלת השאלה: מה מביעות כתובות אלה ולשם מה נחרתו על קירות המערה? מאחר שממצא זה הוא יחיד במינו, התשובה קשה למדי. אפילו נקבל את ההשערה, שפה נקברה משפחת לוויים — לא נוכל, לדעתי, להסתפק בתשובה, שלפנינו תפילות מקובלות, שנאמרו בשעת קבורה. נראה לנו, שכתובות א'—ג' מגלות יותר על נסיבות כתיבתן.

בכתובת א' מופיעים שני תארים של יהוה: "אלהי כל הארץ" ו"אלהי ירשלים". את עיקר הכתובת אנו רואים במלים "הרי יהד לר". זוהי הצהרה, שהרי יהודה — היינו, השטח הנדון — שייכים לאלוהי ישראל. מה רצה הכותב להביע בכך ולשם מה בא פה הצמצום הטריטוריאלי של האל "אלהי ירשלים"? השימוש בתואר "אלהי ירשלים" הולם את האל היושב בציון, אך משנה־תוקף הוא מקבל כאשר כל הארץ, פרט לירושלים, כבושה בידי האויב (וראה למעלה, עמ' 249, וכן הערה 25). לאור זה ניתן להבין את כתובת א': יהוה הוא אלוהי כל הארץ, הוא האל האוניברסאלי, ובעת ובעונה אחת הוא האל הלאומי. אלוהי ישראל. האל בחר בעמו: "והייתם לי סגלה מכל העמים — כי לי כל הארץ" (שמ' יט, ה). לפי תפיסה מקראית זו מצהיר חורת הכתובת, תושב הרי יהודה, שגם הרי יהודה שייכים לה; א־כִי ברגע זה שליטתו הפוליטית של עמו מוגבלת לירושלים.

אם יש ממש בהצעת־הקריאה של כתובת ב' — הרי נראה הדבר, שהיא

39. הפשט של דב' כו, יד, אינו אוסר הגשת אוכל למת; כוונת הדברים היא: "ולא נתתי ממנו (מן המעשר) למת", כִּי־אם כל המעשר הוגש "ללוי ולגר וליתום ולא־למנה ככל מצותך" (שם, פסוק יג). הגשת מנחה למת היתה מנהג נפוץ בכל המזרח הקדמון, וישראל בכלל זה. ראה: ג. ה. טור־סיני, הלשון והספר, ג, ירושלים תשט"ז, עמ' 156—163, 233—241; וכן: R. de Vaux, *Les Institutions de l'Ancient Testament*, I, Paris 1958, pp. 98—99

40. הסבר זה נתגבש בעקבות שיחה עם פרופ' ד. פלוטר.

מבטאת את הרעיון הבא: ירושלים ניצלה, האל חנן אותה, כי היא עירו הקדושה ומשכן האל בהר המוריה. כן יינצלו הרי יהודה וייושעו תושביהם. תפילה זו הובעה בצורה פשוטה בכתובת ג': "הושע יהוה".

מבחינת התוכן מתאימות שלוש הכתובות לתקופת חזקיהו, שעה שסנחריב כבש 46 ערים ביהודה ואת חזקיהו סגר בירושלים "כצפור בכלוב"⁴¹. מלך אשור קבע את מטהו בלכיש ואת תושביה הוקיע בראש חוצות או הגלה אותם⁴². ייתכן, כי האנשים שנודמנו למערתנו וכתבו את הכתובות השונות לא עשו זאת בשעת ביקור שגרתי בקברות בני משפחתם, כי אם בעת קבורתו של בן־משפחה שנהרג בידי האויב, או התחבאו בה בשעת סכנה, כאשר צבאות האויב עברו בסביבה, עד יעבור זעם.

לאחר מצור סנחריב רווחה הדעה, שירושלים תינצל תמיד, ומשום כך ייתכן, שההשערה הנ"ל מתאימה לנסיבות דומות בתקופה מאוחרת יותר, כמו, למשל, למסעי־הכיבוש של נבוכדנאצר ביהודה, כאשר ארץ יהודה כבר נכבשה רובה, והעם קיווה, שירושלים תינצל. אם לבחור בין שני מאורעות אלה, שנתרחשו בהפרש זמן של למעלה ממאה שנה — הרי אנו מעדיפים, על־סמך הבחינה הפאליאוגראפית, את התאריך הקדום יותר ומציעים לייחס את הכתובות לימי חזקיהו.

D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, 41
Chicago 1927, pp. 119—121, § 240

42. מל"ב יח, יד, יז; J. B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures*,
Princeton 1954, No. 373